

Rainer M. János

GOND ÉS HITVALLÁS

Irodalmi reformellenzék 1956 őszén

Jelen tanulmány záró része egy hosszabb munkának, amely az 1953 júniusát követő, a sajtóban megjelenő irodalmi-politikai viták elemzése útján (a lehetőségek szerint más forrásokkal kiegészítve) vizsgálja a magyar értelmiség egy részének, a döntően párttag íróknak eszmei és politikai útját, *a sztálinizmus elleni küzdelmeit*.¹ Amikor ehelyütt az események fonalát felvesszük – egy bő hónappal 1956. október 23-a előtt – e csoport, illetve egyes tagjai mögött e küzdelem több mint három éves története állott. Írásom a „*végkifejletet*” kívánja ábrázolni, előtte azonban röviden szólni kell az odáig vezető útról, különösen pedig három kérdésről.

I. Az alábbiakban figyelmünket az említett értelmiségi csoportra irányítjuk – s főképpen annak író tagjaira –, amelyet *kommunista reformellenzéknek* nevezünk. E kommunista párttag értelmiségiek túlnyomó része különféle beosztásokban, funkciókban, s ami ennél talán lényegesebb, értelmiségi helyett inkább funkcionárius mentalitással és gondolkodásmóddal² az 1947/48 után kiépült sztálini rendszer híve és támogatója, legitimációjának biztosítója volt. Az írók közül néhányan (Nagy László, Juhász Ferenc, Hajnal Anna, Zelk Zoltán, Déry Tibor stb.) már 1951–1952-ben óvatosan és többnyire allegorikus formában hangot adtak e magatartás talán legfontosabb része, a párt mindenhatóságába vetett hit megrendülésének. 1953 júniusa, a rendszer egyik legelső, felülről, sőt (tekintve, hogy a szovjet vezetés intenciói szerint történt) kívülről bevezetett kiigazító reformjának elindítása után a publikáló írók többsége ennek híve lett. Az a társadalomkritikai irányvonal, amely egyaránt fakadt az írók személyes meggyőződéséből és a párt júniusi határozatából, fenntartotta a fentebb jelzett elkötelezettséget és azt a meggyőződést, hogy *a hazai szocialista rendszer megváltoztatható, emberibbé formálható*. Miután a hazai pártvezetés az első pillanattól megosztott volt a júniusi politika értelmezése és végrehajtása tekintetében, s a pártapparátus az új politika bevezetését fékezni igyekezett, az irodalom kritikai hulláma hamarosan a viták középpontjába került. A törvénysértések egy részének napvilágra kerülése, a való élet tanulmányozása és a Nagy Imre személyéhez kapcsolt júniusi politika visszavonására irányuló kísérletek (1954 nyarának végétől) formálták a kritikai attitűdöt reformelkötelezettséggé, az egyetértő írókat csoporttá. Mire azonban a júniusi program valódi reform felé mutató továbbfejlesztése megérett volna (mindenekelőtt a politikai intézményrendszert érintő népfront-elképzelések kapcsán) bekövetkezett a júniusi politika visszavonása, és Nagy Imrének a hatalomból való kiszorítása. A kommunista írók reformelkötelezett csoportja nem mutatott hajlandóságot az új irányvonallal való azonosulásra, s így fokozatosan *ellenzéki* pozíciót foglalt el 1955 tavaszán és nyarán, kiegészülve hasonló beállítottságú újságírók és frissen rehabilitált, de a politikai elitbe vissza nem integrálódott politikusok csoportjaival.³

Az ellenzéki csoport első jelentősebb akciója 1955 őszén az ún. Memorandum volt, a kulturális életben alkalmazott adminisztratív beavatkozások elleni tiltakozás.⁴ A Memorandum aláírói ellen alkalmazott szankciók egy időre megbénították az ellenzéket, de a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa hatására folytatták tevékenységüket. (A kommunista reformellenzék kialakulásától kezdve figyelemmel kísérte a Szovjetunióban folyó desztalinizációt, nemzetközi tájékozódása szinte teljesen erre irányult.) 1956 tavaszán az ellenzék kezdeményezte viták kezdtek levetkőzni korábbi, erősen irodalmi-

[...]

[...]

többpártrendszer mellett (csak a szocializmus alapelveit tartalmazó alkotmányt tiszteletben tartó pártok működését engedélyeznék!) „...a munkásság, parasztság és értelmiség szabadon alakított autonóm társadalmi szervezetei (munkástanácsok és szakszervezetek, parasztszövetségek és mezőgazdasági érdekvédelmi testületek, értelmiségi és diákszövetségek, tudományos és művészeti egyesülések stb.) törvényesen is biztosított befolyással bírjanak a magyar közéletre.”⁶⁶ 1956. november 20-án újjáalakult a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa (MÉFT), amelyhez az Írószövetség is csatlakozott. Alapító nyilatkozatuk szerint az állami, gazdasági és kulturális munka minden területén „önkormányzati rendszert” kell bevezetni, s ennek „kereteit és szervezeti formáit” a munkástanácsok, a forradalmi és nemzeti bizottságok jelentenék.⁶⁷ A többpártrendszert ez a nyilatkozat sem vetette el, de az „alkotmányozó nemzetgyűlési” választásokig „belső szervező munkára” kívánta korlátozni a pártok tevékenységét.

Ezeknek az elvi megfontolásoknak alapján az Írószövetség támogatta a Nagybudapesti Központi Munkástanács tevékenységét, képviselője, **Eörsi István** rendszeresen részt vett annak ülésein. December elején levelet intéztek a KMT-hoz, amelyben ismét közösséget vállaltak a munkástanácsokkal, s egyben hangot adtak saját sérelmeiknek, tiltakoztak az összes irodalmi lap- és folyóiratengedély visszavonása miatt. A MÉFT december elején, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány és a Központi Munkástanács közötti konfrontáció küszöbén röplapon terjesztett nyilatkozatban fejezte ki egyetértését a KMT 1956. december 6-i „Memorandumában” foglaltakkal kapcsolatban (a „Memorandum” mindenekelőtt a kormány átalakítását, a „Rákosi–Gerő-rendszer levitézlett személyeitől” való megtisztítását követelte, valamint a sorozatos letartóztatások ellen tiltakozott).⁶⁸

Az Írószövetség vezetőinek politikai tevékenységét csak részben félmjelezte a kibontakozás gyakorlati politikai módozatainak keresése, amelyet fentebb vázlatosan ismertettünk. Már november 4-ét követő első megnyilatkozásuk érzékeltette, hogy ennél fontosabbnak érzik a felkelés mellett való olyan erkölcsi kiállást, amely nagyon hasonló volt a reformellenzék politikai tevékenységét 1954–55-ben meghatározó érzelmi-etikai töltésű ellenálláshoz. A különbséget egyfelől az jelentette, hogy míg 1954–55-ben a háttérben az 1953 júniusa előtti hibákra és bűnökre, az abban való részvételre való rádöbbenés negatív élménye húzódott meg, az 1956. november 4-e utáni magatartás mozgatórugója a felkelés, s az azt megelőző politikai kiállás pozitív élménye volt. 1954–55-től az ellenzék tevékenységének az erkölcsi felháborodás mellett többé-kevésbé határozott politikai töltése volt a monolitikus hatalmi rendszer keretei között megmaradó reformelképzelések célkitűzése. 1956. november 4-e után a folyamatosságnak ezen a téren is lehetett volna esélye: a november 12-e után keletkezett, gyakorlati kérdésekről szóló tervezet – ismét csak eltérően az alapul vett Bibó-tervezettől – hangsúlyozta, hogy a „volt MDP tagjainak túlnyomó többsége az elmúlt időszakban a magyar forradalom ügye mellett foglalt állást.” Ez a részvétel „nemcsak a forradalmat előkészítő társadalmi és szellemi mozgalmakban”, hanem magában a felkelésben is meghatározó, s ezért a „nemzethez hű” kommunistáknak a kibontakozásban is részt kell venniük. Az új vezetéssel – régi mintára – bizonyos célok és keretek feletti megegyezés alapján való szembenállásnak azonban pillanatnyilag nem adott esélyt a fentebb már említett alapvető kérdésben, a felkelés megítélésében való élesen elmentés álláspont. A KMT betiltását, vezetőinek és más munkástanács-vezetőknek letartóztatását, az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának az eseményeket egészében ellenforradalomnak értékelő 1956. decemberi határozatát követően az Írószövetség tevékenységét szinte kizárólag az erkölcsi kiállás határozta meg. Ennek adott hangot az elnökség „Gond és hitvallás” című nyilatkozata, amely ugyan általánosságokban hitet tett politikai célok, *a szocializmus vívmányai, a földosztás és a bányák, üzemek, bankok társadalmi tu-*

lajdona, a nemzeti függetlenség, s a „népi önkormányzat” alapján álló demokratikus társadalmi rend mellett, de elsősorban — amint Veres Péter a nyilatkozatot elfogadó 1956. december 28-i taggyűlésen utalt rá — „az új helyzetben az Írószövetség erkölcsi és szellemi magatartását kívánta meghatározni.”⁶⁹ Az új helyzetet azonban nem erkölcsi, hanem politikai megfontolások alakították, s a szembenállás bármilyen alapról történő deklarálása hatalmi ellenlépéseket vont maga után. 1957. januárjában az Írószövetség működését ideiglenesen felfüggesztették, néhány hónap múlva a belügyminiszter feloszlatta a szövetséget.⁷⁰ A kommunista reformellenzék író-csoportja hosszabb időre eltűnt az irodalmi és közéletből: többségük önkéntes vagy kényszerű hallgatásba burkolózott, néhányan elhagyták az országot, többen (Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán, Tardos Tibor, Gáli József, **Eörsi István**, Sándor András, Varga Domokos, Molnár Zoltán, Fekete Gyula, Márkus István stb.) börtönbe kerültek.

Az 1953–1956 közötti író-mozgalom tevékenységét általában a végpontból, 1956 október–novemberi események szempontjából vizsgálják politikusok, irodalomtörténészek, történészek. Ami történt, annak előzményei voltak, s ezen előzmények *közül egy volt* — jöllehet távolról sem a legfontosabb — az értelmiség egy csoportjának kritikai, majd politikai ellenzéki mozgalma. De a *sztálini típusú gazdasági-politikai rendszer válságának, majd összeomlásának ez a mozgalom nem okozója*, hanem jelzője volt, maga is e rendszer és e válság „terméke”.

A kommunista reformerek politikai ellenzéki mozgalmát (s benne az írókét) — más oldalról, különféle politikai előfeltevések alapján — nevezték „revizionistának”, illetve „demokratikusnak”. Valójában azonban 1953 és 1956 októbere között nem történt meg az uralkodó ideológia átfogó felülvizsgálata — ami például az írókat illeti, a szocialista realizmus és a pártosság „elméleteit” nem revidiálták, hanem azok gyakorlatát bírálták, s vele *szembeállították* az irodalmi szabadság követelményét. Egy valóban radikális reform kimunkálása éppen a sztálinizmus elméletének és gyakorlatának kritikus *felülvizsgálatával* vehette volna kezdetét, ez azonban nem történt meg, az ehhez szükséges személyi és strukturális feltételek hiányoztak. Elméleti kísérletet erre csak Nagy Imre tett; az ő elgondolásai alapján módosított júniusi típusú reform érvényesülése, s az ezért küzdő értelmiségi kritikai mozgalom részfelismerései teremthettek volna talán lehetőséget a valódi revízióhoz. A „reformellenzék” kifejezés tehát csak ebben a határolt megfogalmazásban, inkább mint attitűd használható. A „demokratikus” jelző pedig legfeljebb átvitt értelemben: az 1953. júniusi reformirányzatnak kétségkívül voltak demokratikus célkitűzései, amelyek elsősorban a nagyobb egyéni szabadság biztosítása irányába mutattak, a korábbi represszió és terror ellenében. Igaz az is, hogy a reformellenzék — főként tevékenysége végső szakaszában (1956-ban) törekedett arra, hogy hangot adjon a társadalom különféle csoportjai körében a sztálini rendszerrel szemben létező ellenállásnak. De 1956. október 22–23-án kiderült, hogy az általuk jelzettnél mennyivel erőteljesebb és radikálisabb ez az ellenállás. A történetek azt is bizonyítják, hogy a *szó valódi értelmében vett szocialista eszmeiket a dogmatikus torzítás sem diszkreditálta.*